

Θανάσης Δ. Σφήκας

«Ο ΠΡΟΒΟΛΕΑΣ ΠΑΛΙ ΦΩΤΙΖΕΙ ΤΙΣ ΑΜΑΡΤΙΕΣ ΜΟΥ»;*
Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΘΑΙΡΕΣΗ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗ

Από το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ στις Ολομέλειες της ΚΕ του ΚΚΕ

Ενώ ακόμη διαρκούσε το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, «[τον] πήραν από τη Συνεδρίαση του XX Συνεδρίου ΚΠCC 21.2.56».¹ Την ίδια ημέρα, στις 21 Φεβρουαρίου 1956, τον πήγαν να συναντήσει για πρώτη φορά – θα ακολουθούσαν άλλες δύο συναντήσεις, στις 25 και 26 Φεβρουαρίου – τα μέλη της Διεθνούς Επιτροπής των έξι Κομμουνιστικών Κομμάτων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, στις οποίες ζούσαν Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες μετά το 1949. Η Επιτροπή αυτή είχε συγκροτηθεί κατά τη διάρκεια των εργασιών του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ, με σκοπό, όπως δήλωσε ο πρόεδρος της, ο Γκεόργκε Γκεοργκίου Ντεζ, του Ρουμανικού Εργατικού Κόμματος, να ανταποκριθεί στις εκκλήσεις μελών του ΚΚΕ για «συντροφική βοήθεια και υποστήριξη» προς το ελληνικό κόμμα, το οποίο ταλανιζόταν από την «ανώμαλη κατάσταση στην καθοδήγησή του».² Τα υπόλοιπα πέντε μέλη της Επιτροπής ήταν ο Α. Γιούγκωφ για την ΚΕ του ΚΚ Βουλγαρίας, ο Ι. Κόβατς για την ΚΕ του ΚΚ Ουγγαρίας, ο Φ. Μαζούρ για την ΚΕ του Πολωνικού Ενωμένου Εργατικού Κόμματος, ο Όττο Κουούσινεν για την ΚΕ του ΚΚΣΕ, και ο Ρ. Μπάρακ από την ΚΕ του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας.³

Η αποκήρυξη του Ιωσήφ Στάλιν από τον Νικήτα Χρουστσόφ κατά τη διάρκεια της τετράωρης ομιλίας του την τελευταία ημέρα του 20ού Συνεδρίου του

* Ζαχαριάδης, Νίκος, «Μήνυμα από την άλλη μεριά», στο Ανταίος, Πέτρος, *Νίκος Ζαχαριάδης. Θύτης και θύμα*, 2η έκδ., Αθήνα, Φυτράκης, 1991, σ. 528. Το ερωτηματικό είναι δικό μου.

1. «Συζήτηση 1η με την Επιτροπή των Κομμουνιστικών Κομ[μ]άτων στις 21.2.56», στο Πετρόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *Η καθαίρεση του Νίκου Ζαχαριάδη (επέμβαση του ΚΚΣΕ στο ΚΚΕ)*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2003, σ. 59. Βλ. επίσης, Ζαχαριάδης, Νίκος, «Χρονικό (και διάφορα παραλειπόμενα)», στο Ανταίος, Πέτρος, *ό.π.*, σ. 196.

2. «Ανακοίνωση του σ. Γκεόργκε Γκεοργκίου Ντεζ, προέδρου της Διεθνούς Επιτροπής για την κατάσταση στην καθοδήγησή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας», στο Πετρόπουλος, Γιώργος, (επιμ.), *ό.π.*, σ. 119.

3. «Στενογραφημένα πρακτικά της δεύτερης συνάντησης του Ν. Ζαχαριάδη με τα μέλη της Επιτροπής των Σ.Κ. Κομμάτων», στο Πετρόπουλος, Γιώργος, (επιμ.), *ό.π.*, σ. 73.

ΚΚΣΕ (14-25 Φεβρουαρίου 1956) δεν ήταν καθολική, αλλά αφορούσε, εκτός της «προσωπολατρίας», την εσωτερική πολιτική του προκατόχου του μετά το 1934, και ιδίως τις εκκαθαρίσεις του σώματος των αξιωματικών του Κόκκινου Στρατού και των κομματικών στελεχών στα χρόνια 1936-1938. Η θηλεημένη δραματοποίηση της περίπτωσης από τον Χρυστσώφ συχνά επισκιάζει το γεγονός ότι σημαντικές αλλαγές είχαν ήδη επέλθει στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης αμέσως μετά τον θάνατο του Στάλιν στις 5 Μαρτίου 1953, και ιδίως μετά τη σύλληψη, δίκη και εκτέλεση του Λαβρέντι Μπέρια τρεις μήνες αργότερα.⁴ Στη δυτική ιστοριογραφία του λεγόμενου «Ψυχρού Πολέμου», τα χρόνια αμέσως μετά τον θάνατο του Στάλιν έμειναν γνωστά με το όνομα μιας νουβέλας του Ίλια Έρενμπουργκ, *Το λιώσιμο των πάγων* (*The Thaw, Tauwetter, période de dégel*), η οποία γράφτηκε στα τέλη του 1953, δημοσιεύθηκε το 1954 και υπαινισσόταν αισιοδοξία για τη μετά τον Στάλιν εποχή. Εξαιτίας αυτού του βιβλίου ο συγγραφέας έζησε «αρκετές πικρές ώρες», καθώς «στο Δεύτερο Συνέδριο Συγγραφέων, που έγινε στα τέλη του 1954, το φέρανε σαν παράδειγμα για το πώς δεν πρέπει να απεικονίζεται η πραγματικότητα»· ωστόσο, η δημοσίευσή του και η συνηγορία υπέρ του βιβλίου χιλιάδων αναγνωστών με επιστολές τους στη *Λιτερατούργια Γκαζέτα* συμβόλιζε μια ορατή αλλαγή του πολιτικού κλίματος στη Σοβιετική Ένωση.⁵ Την επόμενη χρονιά, το 1955, το προεδρείο⁶ της ΚΕ του ΚΚΣΕ αποφάσισε τη σύσταση μιας επιτροπής που θα διερευνούσε τα αίτια της «μαζικής καταστολής μελών και αναπληρωματικών μελών της ΚΕ που είχαν εκλεγεί στο 17ο Συνέδριο του Κόμματος» τον Ιανουάριο του 1934· πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο Pyotr Pospe- lon, ιστορικός και από το 1953 ένας από τους Γραμματείς της ΚΕ του ΚΚΣΕ.⁷

4. Για το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ, την «αποσταλινοποίηση» και τα όριά της, βλ. Brown, Archie, *The Rise and Fall of Communism*, London, The Bodley Head, 2009, σ. 227-255· Taubman, William, *Khrushchev. The Man and his Era*, new edition, New York, Free Press, 2005, σ. 270-300, 310-324· Zubok, Vladislav M., *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2007, σ. 101-105, 165-172· Service, Robert, *Comrades. Communism. A World History*, London, Pan Books, 2007, σ. 310-313.

5. Έρενμπουργκ, Ίλια, *Άνθρωποι, χρόνια, ζωή. Απομνημονεύματα*, τόμ. 6ος, Άρης Αλεξάνδρου (μτφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις Ν. Ανδρεάδη, χ.χ.έ., σ. 362-364. Βλ. επίσης, Brown, Archie, *ό.π.*, σ. 237· Daniels, Robert, *The Rise and Fall of Communism in Russia*, New Haven, Yale University Press, 2007, σ. 288-289.

6. Τον Οκτώβριο του 1952 το 19ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ αποφάσισε την κατάργηση του ενδεκαμελούς Πολιτικού Γραφείου της ΚΕ και την αντικατάστασή του από ένα εικοσιπενταμελές Προεδρείο της ΚΕ. Βλ. Daniels, Robert, *ό.π.*, σ. 275.

7. Brown, Archie, *ό.π.*, σ. 240-241.

Οι ανακατατάξεις και οι επανεκτιμήσεις της νέας σοβιετικής ηγεσίας στην εξωτερική πολιτική περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, την επαναπροσέγγιση μεταξύ Μόσχας και Βελιγραδίου, τη βραχύβια απόφαση του Μαΐου-Ιουνίου 1953 για «την ενοποίηση της Γερμανίας υπό τη μορφή ενός αστικού δημοκρατικού κράτους με την προϋπόθεση να μεταμορφωθεί σε μια ειρηνική και δημοκρατική χώρα»,⁸ και την πρόταση του Σοβιετικού υπουργού Εξωτερικών Βιατσεσλάβ Μολότφ προς τις ΗΠΑ τον Μάρτιο του 1954 να γίνει η Σοβιετική Ένωση μέλος του ΝΑΤΟ.⁹ Ούτε η Γερμανία επανενώθηκε τότε ούτε η Σοβιετική Ένωση εντάχθηκε στο Βορειοατλαντικό Σύμφωνο, αλλά η δημοσιοποίηση αυτών των προτάσεων, και ιδίως της δεύτερης, και τα αίτια της μη υλοποίησής τους είναι ενδεικτικά της προσπάθειας δημιουργίας νέου κλίματος στις διεθνείς σχέσεις από την πλευρά της Μόσχας μετά τον θάνατο του Στάλιν. Σε κάθε περίπτωση, οι επανεκτιμήσεις της ηγεσίας του ΚΚΣΕ και οι αλλαγές στη Σοβιετική Ένωση μετά τον Μάρτιο του 1953 υποδεικνύουν ότι η ερμηνεία της λεγόμενης «αποσταλινοποίησης», τόσο στην περίπτωση του σοβιετικού κόμματος, όσο και στις επιπτώσεις της για τα άλλα κομμουνιστικά κόμματα, απλοποιεί εξίσου τις νέες πραγματικότητες και τα αίτιά τους.

Για το ΚΚΕ, οι απαντήσεις του Νίκου Ζαχαριάδη και της ηγετικής ομάδας στα συντριπτικά «γιατί» της ήττας του ΔΣΕ, όπως και η προσπάθειά τους να

8. CWIHP [Cold War International History Project], Virtual Archive 2.0, Collection: Germany in the Cold War: USSR Council of Ministers Order “On Measures to Improve the Health of the Political Situation in the GDR”, 2 June 1953. Βλ. www.wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=va2.document&identifier=5034CC66-96B6-175C-984F23CB463D1BA6&sort=Collection&item=Germany%20in%20the%20Cold%20War.

CWIHP, Virtual Archive 2.0, Collection: Germany in the Cold War: Speech by Georgii M. Malenkov to a visiting government delegation from the German Democratic Republic (GDR), 2 June 1953. Βλ. www.wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=va2.document&identifier=3AA1C330-CBAB-7BAD-6B7B93AA06394B3F&sort=Collection&item=Germany%20in%20the%20Cold%20War.

Βλ. επίσης, Filitov, Alexey, «“Germany Will Be A Bourgeois Democratic Republic”: The New Evidence From the Personal File of Georgiy Malenkov», *Cold War History*, τόμ. 6, 4 (2006) 549-557· Roberts, Geoffrey, *A Chance for Peace? The Soviet Campaign to End the Cold War, 1953-1955*, CWIHP Working Paper #57 (December 2008).

9. *FRUS (Foreign Relations of the United States) (1952-1954)*, vol. V, part 1 (Western European Security), Washington DC, Government Printing Office, 1983, σ. 487: Editorial Note· ό.π. σ. 488-489: Memorandum by the Assistant Secretary of State for European Affairs (Merchant) to the Secretary of State, 31 Μαρτίου 1954· Salisbury, Harrison E., «Soviet In Bid To Join NATO; US Says “No”; Offer By Molotov», *The New York Times* (1 Απριλίου 1954) 1 (ανταπόκριση του H. E. Salisbury από τη Μόσχα, 31 Μαρτίου 1954).

διατηρήσουν υπό τον ιδεολογικό και οργανωτικό έλεγχο τους τις δεκάδες χιλιάδες μαχητών του ΔΣΕ και των άλλων εκπατρισμένων που βρίσκονταν «στα όρια της κατάρρευσης μετά την ήττα»,¹⁰ δεν έπεισαν πολλούς από τους αποδέκτες.¹¹ Τον Σεπτέμβριο του 1955 ξέσπασε ανοικτή σύγκρουση μεταξύ των πιστών στον Ζαχαριάδη και όσων συμπαρατάσσονταν με την αντι-ηγετική ομάδα στην Τασκένδη, όπου είχε εγκατασταθεί ο μεγαλύτερος αριθμός των πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα και υπήρχε η μεγαλύτερη Κομματική Οργάνωση (ΚΟΤ) του ΚΚΕ. Οι Σοβιετικοί αρχικά τήρησαν ουδέτερη στάση, αλλά ως τις αρχές του 1956 είχαν ταχθεί ανοικτά υπέρ των δεύτερων. Η απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΣΕ για την απομάκρυνση του Ζαχαριάδη από την ηγεσία του ΚΚΕ λήφθηκε πριν από τις εργασίες του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ, καθώς σε μεταγενέστερο σοβιετικό έγγραφο της 5ης Μαΐου 1956 αναφέρεται ότι «με την απόφαση αρ. Π. 187/12 της 7ης Φεβρουαρίου 1956 της ΚΕ του ΚΚΣΕ προβλεπόταν να δοθεί στον σ[ύντροφο] Ζαχαριάδη η δυνατότητα να σπουδάσει ή να εργαστεί στην ΕΣΣΔ».¹²

Η σκηνοθεσία της απομάκρυνσης έγινε σε δύο χρόνους στο Βουκουρέστι, έδρα της ΚΕ του ΚΚΕ: Στις 11-12 Μαρτίου 1956 η 6η Πλατιά Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής και της Κεντρικής Επιτροπής Ελέγχου του ΚΚΕ καθαίρεσε τον Ζαχαριάδη από Γενικό Γραμματέα της ΚΕ και τον απομάκρυνε από το Πολιτικό Γραφείο, ενώ επίσης καθαίρεσε τον στενό συνεργάτη και υποστηρικτή του Ζαχαριάδη, τον Βασίλη Μπαρτζιώτα, από τη θέση του Γραμματέα της ΚΕ και τον απομάκρυνε και αυτόν από το Πολιτικό Γραφείο.¹³ τον επόμενο

10. Παπαθανασίου, Ιωάννα, «“Το όπλο παρά πόδα”. Λεκτική πολεμική ή πολιτική ανασυγκρότησης», στο Νικολακόπουλος, Ηλίας, Ρήγος, Άλκης και Ψαλλίδας, Γρηγόρης (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σ. 161.

11. Βλ. την «Απόφαση: η νέα κατάσταση και τα καθήκοντά μας» της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, 9 Οκτωβρίου 1949, στο ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα (ΕΚ)*, τόμ. 7ος, 1949-1955, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995, αρ. 813, σ. 13-19· τις Αποφάσεις της 3ης Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ, τον Οκτώβριο του 1950 στο Τίμπισι της Ρουμανίας, στο [Ροδάκης, Περιλιής και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *Η 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, 10-14/10/1950*, Αθήνα, Γλάρος, 1988, σ. 331-342.

12. «Υπόμνημα του τμήματος της ΚΕ του ΚΚΣΕ υπεύθυνου για τα ξένα κομμουνιστικά κόμματα σχετικά με την αποκατάσταση του πρώην Γενικού Γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΕ Ν. Ζαχαριάδη», 5 Μαΐου 1956, στο Αφινιάν, Β.Γ., Κόντης, Β, Παπουλίδης, Κ., Σμιρονόβα, Ν. Ντ., Τομίλινα, Ν. (επιμ.), *Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα 1953-1977*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999, αρ. 58, σ. 265.

13. ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, 1956-1961, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1997, αρ. 927, σ. 15-16: «Ανακοίνωση του Γραφείου της ΚΕ για την 6η Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», Μάρτιος 1956.

χρόνο, στις 18-24 Φεβρουαρίου 1957, η 7η Πλατιά Ολομέλεια καθαίρεσε τον Ζαχαριάδη από την ΚΕ του ΚΚΕ και τον διέγραψε από το κόμμα «σαν αντικομματικό, φραξιονιστικό, αντιδιεθνιστικό, εχθρικό στοιχείο».¹⁴ Διαφωνία για τη διαγραφή εξέφρασε μόνον ο Μιλτιάδης Πορφυρογέννης, υποστηρίζοντας ότι ο Ζαχαριάδης έπρεπε να παραμείνει μέλος του ΚΚΕ, ωστόσο εξεταστεί η εναντίον του κατηγορία του πράκτορα, ενώ «σύσταση» να μη διαγραφεί έκανε και ο Όττο Κουούσινεν.¹⁵

«... πιο συχνά θολός και σκοτεινός»:¹⁶ Το κατηγορητήριο

Η απομάκρυνση του Νίκου Ζαχαριάδη στοιχειοθετήθηκε πάνω σε ένα ευρύ φάσμα κατηγοριών – από προσωπολατρία και παραβίαση των αρχών της εσωκομματικής δημοκρατίας έως αντιδιεθνισμό, σοβινισμό και αντισοβιετισμό. Η σημαντικότερη, όμως, αφορούσε την πολιτική του στην περίοδο 1945-49. Σύμφωνα με τους κατηγορούς του, η πολιτική αυτή ήταν αριστεριστική, σεχταριστική, τυχοδιωκτική, αντιφατική, ασυνεπής και νομοτελειακά οδήγησε στην ήττα.¹⁷ Μάλιστα, η 7η Πλατιά Ολομέλεια αποφάσισε ότι, επειδή πολλές ενέργειες του πρώην Γενικού Γραμματέα

ξεφεύγουν από το χαρακτήρα και τα πλαίσια των συνηθισμένων λαθών, [...]

14. Ό.π., αρ. 966, σ. 176: «Απόφαση για τον Νίκο Ζαχαριάδη», [Φεβρουάριος 1957].

15. Βλ. ομιλία Μ. Πορφυρογέννη στην 7η Ολομέλεια (Φεβρουάριος 1957), στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *Πρακτικά της ΚΕ του ΚΚΕ, 1957-1967: υπόθεση Ζαχαριάδη, απόρρητα ντοκουμέντα*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2001, σ. 80-82· «Κλείσιμο του σ. Α. Γκρόζου πάνω στο Γ' Θέμα της 7ης Πλατιάς Ολομέλειας του ΚΚΕ», ό.π., σ. 126-127.

16. Ζαχαριάδης, Νίκος, «Χρονικό ΙΙ, 3.5.67», στο Ανταίος, Πέτρος, ό.π., σ. 237.

17. Για τις κατηγορίες, βλ. (α) τις ομιλίες στελεχών και μελών του ΚΚΕ στην 6η Ολομέλεια του 1956, στο Πετρόπουλος, Γιώργος, (επιμ.), ό.π., σ. 105-368· (β) τις ομιλίες στελεχών και μελών του ΚΚΕ στην 7η Ολομέλεια του 1957, στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], ό.π., σ. 21-140· και (γ) ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, ό.π., αρ. 927, σ. 15-16: «Ανακοίνωση του Γραφείου της ΚΕ για την 6η Πλατιά Ολομέλεια της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», Μάρτιος 1956· ό.π., αρ. 928, σ. 17-23: «Απόφαση της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», Μάρτιος 1956· ό.π., αρ. 933, σ. 42-57: «Κλειστό γράμμα της ΚΕ του ΚΚΕ προς όλα τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας», Απρίλιος 1956· ό.π., αρ. 932, σ. 27-41: «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956]· ό.π., αρ. 935, σ. 59-65: «Συμπεράσματα από την ανάλυση των αποφάσεων της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956]· ό.π., αρ. 964, σ. 156-159: «Ανακοίνωση του Προεδρείου της 7ης Πλατιάς Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», Φεβρουάριος 1957· ό.π., αρ. 966, σ. 173-176: «Απόφαση για τον Νίκο Ζαχαριάδη», [Φεβρουάριος 1957]· «Πόρισμα για την υπόθεση του Ν. Ζαχαριάδη», στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], ό.π., σ. 147-163.

το κομματικό συμφέρον επιβάλλει να γίνει συστηματική και λεπτομερειακή παραπέρα έρευνα από το Κόμμα πάνω σ' ολόκληρη τη ζωή και τη δράση του Ζαχαριάδη.¹⁸

Οι κατηγορίες του πράκτορα των Βρετανών διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από τον Μάρκο Βαφειάδη το φθινόπωρο του 1948 με επιστολή του προς το ΚΚΣΕ. Η επιστολή αυτή δεν έχει εντοπισθεί, αλλά εκτός του ίδιου του Βαφειάδη, την ύπαρξη και το περιεχόμενό της ανέφερε ο Μολότωφ στον Ζαχαριάδη στη συνάντησή που έγινε στη Μόσχα στις 14 Ιανουαρίου 1950 με πρωτοβουλία του Στάλιν, για να εξομαλυνθούν οι σχέσεις μεταξύ του ΚΚΕ και του Αλβανικού Κόμματος Εργασίας. Ο Σοβιετικός υπουργός Εξωτερικών ζήτησε τη γνώμη του Ζαχαριάδη για την κατηγορία, αυτός απάντησε ότι ενδεχομένως βασιζόταν στο γεγονός ότι μετά την απελευθέρωσή του από το Νταχάου το 1945 επέστρεψε στην Ελλάδα με βρετανικό αεροπλάνο, διότι οι Σοβιετικοί δεν διέθεταν εκείνη τη στιγμή μέσο για τη μεταφορά του, αλλά τότε παρενέβη ο Στάλιν, λέγοντας: «Είναι ξεκάθαρο, κι αυτό το ζήτημα έχει τακτοποιηθεί. Λοιπόν, τελειώσαμε.»¹⁹

Εντούτοις, λίγο πριν την έναρξη της 3ης Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του 1950 ο ίδιος ο Βαφειάδης, δηλώνοντας ότι δεν είχε κρατήσει αντίγραφο της επιστολής εκείνης, ανέλυσε σε επιτροπή της ΚΕ μερικούς από τους λόγους που τον έκαναν να θεωρεί τον Ζαχαριάδη προβοκάτορα. Μεταξύ αυτών ανέφερε ότι «στη 2η Ολομέλεια [του Φεβρουαρίου 1946] ο Ζαχαριάδης προσπάθησε να παρασύρει το κόμμα σε ένοπλο πραξικόπημα», το οποίο αποσοβήθηκε επειδή ο ίδιος ο Βαφειάδης «μπήκε [ε] μπροστά στο Ζαχαριάδη» ότι κατά τον Ζαχαριάδη, «ο Δημητρώφ ήταν ραδιούργος και η Κομμουνιστική Διεθνής ήταν κέντρο ραδιουργιών» ότι ο Ζαχαριάδης του είπε πως όσοι πήγαν στη Σοβιετική Ένωση «διεφθάρησαν» ότι δύο φορές στο βουνό ο ίδιος υπέφερε από κρύο ιδρώτα, εμετούς και ευκοιλιότητα, τα οποία απέδωσε σε δηλητηρίαση, υπονοώντας απόπειρα δολοφονίας εναντίον του· ότι κατά τη σύζυγο του Βαφειάδη, «ο

18. ΚΚΕ, ΕΚ, τόμ. 8ος, σ.π., αρ. 966, σ. 176: «Απόφαση για τον Νίκο Ζαχαριάδη», [Φεβρουάριος 1957].

19. Ελευθερίου, Λευτέρης, *Συνομιλίες με τον Νίκο Ζαχαριάδη, Μόσχα, Μάρτιος-Ιούλιος 1956*, Αθήνα, Κένταυρος, 1986, σ. 47-54· το παράθεμα στη σ. 51· έμφαση στο πρωτότυπο. Βλ. επίσης, Βοντίτσος-Γούσιος, Γιώργης, *Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής αριστεράς*, τόμ. Β', Αθήνα, Να υπηρετούμε το λαό, [1977], σ. 27-30· Φαράκος, Γρηγόρης, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Σχέσεις ΚΚΕ και διεθνούς κομμουνιστικού κέντρου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 149, και αρ. 83, σ. 353, 355-358. Εκτός των Στάλιν, Μολότωφ και Ζαχαριάδη, στη συνάντησή αυτή παρόντες ήταν ο Ενβέρ Χότζα, ο Μεχμέτ Σέχου, ο Γκεόργκι Μαλενκόφ και ο Δημήτρης Παρτσαλίδης.

Ζαχαριάδης φαίνεται ότι είναι έκφυλος, φαίνεται και ο Στάλιν θα είναι έκφυλος»· ότι ο Ζαχαριάδης είπε για τη βαριά άρρωστη Χρύσα Χατζηβασιλείου: «Εσύ θα πεθάνεις εγώ θα σε σώσω;»· ότι, σύμφωνα με πληροφορίες από τη Μόσχα, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Έρνεστ «Μπέβιν μεθυσμένος είπε ότι στο ΓΑ [του ΔΣΕ οι Βρετανοί] έχουν άνθρωπό τους»· ότι η δολοφονία του Γιάννη Ζεύγου οργανώθηκε από τον Ζαχαριάδη, τον Τίτο και τον Ναπολέοντα Ζέρβα προκειμένου να προκαλέσει λαϊκή αγανάκτηση· ότι η κατάληψη του Καρπενησίου από τον ΔΣΕ τον Ιανουάριο του 1949 «έγινε σε συνεργασία με τον εχθρό, για να γίνει πιστευτό ότι το 1949 τελειώνουμε με τον εχθρό και να με φάνε εμένα [τον Μάρκο Βαφειάδη]»· και τέλος, ότι «ο ελιγμός του Βίτσι [το 1949] έγινε σε συνεργασία με τον εχθρό», και ότι «η μεγαλύτερη προβοκάτσια σε βάρος του ΔΣ[Ε] είναι γιατί δόθηκε εκεί η μάχη».²⁰ Τέσσερις δεκαετίες αργότερα ο Βαφειάδης επέμεινε στις εξεζητημένες απόψεις του,²¹ προσθέτοντας μεταξύ άλλων ότι ο Ζαχαριάδης ήταν στενός φίλος του Λαβρέντι Μπέρια, ο οποίος βεβαίως «μετά το θάνατο του Στάλιν, αποδείχτηκε ότι ήταν πράκτορας, αποκαλύφτηκε, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε».²²

Οι κατηγορίες του πράκτορα και του προβοκάτορα παρέμειναν σε εκκρεμότητα για δέκα ολόκληρα χρόνια, από το 1957 ως το 1967, όταν η 11η Ολομέλεια αποφάσισε ότι «από την εξέταση της υπόθεσης Ζαχαριάδη δεν βγαίνει ότι ο Ν. Ζαχαριάδης είναι πράκτορας του εχθρού».²³ Εάν «η παραγωγή λόγου αποτελεί μέρος μιας δραστηριότητας, ή μια μορφή ζωής»,²⁴ τότε η συγκεκριμένη διατύπωση είναι τουλάχιστον ελλειπτική και ανεπαρκώς κατηγορηματική, ενώ το «Πόρισμα» της 7ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ για τον Ζαχαριάδη, τον Απρίλιο του 1964, εξίσωσε την προσφορά του πρώην Γενικού Γραμματέα με εκείνη ενός πράκτορα. Η περίπτωση του «βαμμέν[ου] εχθρ[ού] της Σοβιετικής Ένωσης και του ΚΚΣΕ» Νίκου Ζαχαριάδη

δείχνει ότι ο τυχοδιωκτισμός, η περιφρόνηση και η καταπάτηση των λενινιστι-

20. «Οι καταγγελίες του Μάρκου Βαφειάδη σε βάρος του Ζαχαριάδη», στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 223-226.

21. Βαφειάδης, Μάρκος, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 5ος, *Εμφύλιος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992, σ. 429-450.

22. *Ό.π.*, σ. 430.

23. «Απόφαση της 11ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», Μάιος 1967, στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 219· έμφαση δική μου. Βλ. επίσης, «Συζήτηση για την υπόθεση του Ν. Ζαχαριάδη» στην 11η Ολομέλεια, *ό.π.*, σ. 181-217.

24. Wittgenstein, Ludwig, *Philosophical Investigations*, δ' έκδ., Oxford, Blackwell, 2009, σ. 15· έμφαση στο πρωτότυπο.

κών κομματικών αρχών, της κομματικής ηθικής, ο αντικομματικός και αντισοβιετικός κατήφορος οδηγούν αναπόφευκτα σε πράξεις που αντικειμενικά δεν προκαλούν μικρότερη ζημιά στο κόμμα και στο λαϊκό κίνημα από τις πράξεις πραχτόρων του εχθρού.²⁵

Στα τέλη Ιουλίου 1973, λίγο πριν την αυτοκτονία του, ο Ζαχαριάδης έγραψε γι' αυτό:

Με κατηγορήσαν ότι πρόδωσα το ΚΚΕ και τον αγώνα και με διέγραψαν απ' το κόμμα. Κανένας δε βρέθηκε ανοιχτά, αντρίκια να πει ότι αφτό είναι ψέμα.²⁶

Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των δέκα ετών, στα οποία παρέμειναν εκκρεμείς και υπό διερεύνηση οι κατηγορίες του πράκτορα και του προβοκάτορα, ο Ζαχαριάδης επικρίθηκε μεταξύ άλλων και για το ότι, όπως ο Ίμρε Νάγκυ, υπηρέτουσε και αυτός την πολιτική του Αμερικανού υπουργού Εξωτερικών John Foster Dulles, ότι προσχώρησε στον «εθνικό κομμουνισμό», ότι προσπαθούσε να στρέψει το ελληνικό κίνημα ενάντια στο ΚΚΣΕ, ότι «ευθυγραμμίστηκε με τον ιμπεριαλισμό» και ότι «επιδιώκει τους σκοπούς που επιδιώκει και η φωνή της Αμερικής».²⁷ Η ρητορική αυτή ενσωματώθηκε στην απόφαση της 7ης Ολομέλειας του 1957 για τον πρώην Γενικό Γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΕ.²⁸

Οι κατηγορίες περί αριστερισμού, σεχταρισμού, τυχοδιωκτισμού, αντιφατικότητας, αντιδιεθνισμού, σοβινισμού και αντισοβιετισμού καταγράφονται ήδη από τον Νοέμβριο του 1948 στο γραπτό σημείωμα που κατέθεσε στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ ο Μάρκος Βαφειάδης²⁹ διευρύνονται και εμπλουτίζονται το 1950,³⁰ κλι-

25. «Το Πόρισμα για την υπόθεση του Ν. Ζαχαριάδη», στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 162, 163.

26. Ζαχαριάδης, Νίκος, «Μήνυμα από την άλλη μεριά», στο Ανταίος, Πέτρος, *ό.π.*, σ. 498.

27. Βλ. ενδεικτικά τις ομιλίες του Μιχάλη Τσάντη και του Κώστα Κολιγιάννη στην 7η Ολομέλεια, στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 38-39, 90.

28. ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, *ό.π.*, αρ. 966, σ. 175: «Απόφαση για τον Νίκο Ζαχαριάδη», 7η Ολομέλεια (1957).

29. «Σημείωμα με τις απόψεις του Μάρκου Βαφειάδη» προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 15 Νοεμβρίου 1948, στο Δημητρίου, Πάνος (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, τόμ. Α', Αθήνα, Θεμέλιο, 1978, σ. 19-28.

30. Βλ. «Ομιλία Μ. Παρτσαλίδη στην 7η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (14-18/5/1950)», στο [Ροδάκης, Περικλής και Γραμμένος, Μπάμπης, (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 374-392· «Δευτερολογία Μ. Παρτσαλίδη στην 7η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (14-18.5/1950)», *ό.π.*, σ. 393-396· και «Η πλατφόρμα του Κώστα Καραγεώργη», *ό.π.*, σ. 397-403. Στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, τον

μακώνονται με τις αποφάσεις της 6ης και της 7ης Πλατιάς Ολομέλειας του 1956 και 1957³¹ και διαπερνούν το «Πόρισμα» της 7ης Ολομέλειας του Απριλίου 1964. Δεδομένου ότι η ήττα στον Εμφύλιο αποδόθηκε εξ ολοκλήρου στην πολιτική του Ζαχαριάδη, αξίζει να εξετασθούν οι συγκεκριμένες κατηγορίες, η τεκμηρίωσή τους και η σχέση τους με την πραγματικότητα.

Η πρώτη κατηγορία είναι ότι, μόλις γύρισε στην Ελλάδα τον Μάιο 1945, ο Ζαχαριάδης ενέκρινε τη γραμμή του ΚΚΕ κατά τη διάρκεια της Κατοχής και έκανε εσφαλμένη εκτίμηση της πολιτικής κατάστασης μετά τη Βάρκιζα. Σύμφωνα με αυτή την κριτική, το λάθος του ΚΚΕ ήταν ότι στην Κατοχή, αν και είχε την πλειονότητα του κόσμου με το μέρος του, θεώρησε ότι δεν μπορούσε να αναμετρηθεί με τους Βρετανούς, και γι' αυτό, αντί να καταλάβει την εξουσία, συνθηκολόγησε μαζί τους.³² Εδώ πρέπει απλώς να σημειωθεί ότι η κριτική αυτή ευσταθεί μόνον αν διαγραφούν τα Δεκεμβριανά. Ωστόσο, ο Ζαχαριάδης κάλυψε τα λάθη της καθοδήγησης και μάλιστα χαρακτήρισε «απόλυτα σωστή» τη «βασική γραμμή» του κόμματος.³³ Η κατηγορία αυτή δεν ευσταθεί, διότι από τον Φεβρουάριο 1945 ως την άνοιξη του 1947 η πολιτική του ΚΚΕ αποσκοπούσε στην ομαλή εξέλιξη, και συνεπώς η αποκήρυξη της γραμμής της περιόδου της Κατοχής θα ανέτρεπε την πολιτική που ακολούθησε το ΚΚΕ μετά τη Βάρκιζα.³⁴

Η δεύτερη κατηγορία είναι ότι ο Ζαχαριάδης όχι μόνο δεν έστρεψε την κύρια κατεύθυνση της πάλης του ΚΚΕ κατά των Βρετανών, αλλά τον Ιούνιο 1945 τόλμησε να διατυπώσει τη θεωρία των δύο πόλων. Κατά τους επικριτές του, η θέση αυτή δικαίωνε τη βρετανική επέμβαση, εξομοίωνε τη Βρετανία με τη Σοβιετική Ένωση, ομολογούσε ότι η βρετανική παρουσία στην Ελλάδα ήταν απαραίτητη για την κατοχύρωση των βόρειων ελληνικών συνόρων, και ως εκ τούτου ταυτιζόταν πλήρως με όσα ισχυρίζονταν οι αντίπαλοι του ΚΚΕ. Η αντίληψη αυτή, όπως και η δήλωσή του ότι αν η πλειοψηφία αποφάσιζε εισβολή

Οκτώβριο του 1950, ο Παρτσαλίδης ανασκεύασε, κάνοντας αυτοκριτική για την κριτική που είχε διατυπώσει πέντε μήνες νωρίτερα· βλ. ομιλία Μ. Παρτσαλίδη στην 3η Συνδιάσκεψη, ό.π., σ. 74-80.

31. ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, ό.π., αρ. 928, σ. 17-23: «Απόφαση της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», Μάρτιος 1956· ό.π., αρ. 966, σ. 173-176: «Απόφαση για τον Νίκο Ζαχαριάδη», [Φεβρουάριος 1957].

32. *Ό.π.*, αρ. 932, σ. 30-31: «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956].

33. *Ό.π.*, σ. 30: «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956].

34. Σφήκας, Θανάσης Δ., *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ, 1945-1949*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2001, σ. 61-72.

στη Βόρειο Ήπειρο το κόμμα θα πειθαρχούσε, συνιστούσαν εθνικιστικές, σοβι-
νιστικές και αντισοβιετικές θέσεις.³⁵

Το σχήμα των δύο πόλων ήταν το επίκεντρο μιας ευρύτερης σύλληψης του Ζαχαριάδη για τις διεθνείς ισορροπίες που όφειλε να τηρήσει η Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια των τριών συναντήσεών του με την Επιτροπή των έξι Κομμουνιστικών Κομμάτων τον Φεβρουάριο του 1956, ο ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΕ δέχθηκε κριτική από τον Όττο Κουούσινεν για την πολιτική των δύο πόλων. Στη δεύτερη συνάντησή υπερασπίστηκε τη θέση του ως εξής:

Δεύτερη κατηγορία. Ο σ. Κουούσινεν μίλησε για την πολιτική των δύο πόλων. Σύντροφοι αυτή η πολιτική προτάθηκε στο κόμμα ως πολιτική μιας δημοκρατικής εξουσίας στην Ελλάδα. Στις συνθήκες του 1945 όταν ο Σοβιετικός στρατός πολεμούσε ακόμα στη Μαντζουρία μαζί με τους Αμερικάνους και τους Βρετανούς ενάντια στους Γιαπωνέζους, όταν στη Γαλλία υπήρχε κυβέρνηση συνεργασίας, όταν στην Ιταλία συμμετείχαν στο κυβερνητικό σχήμα οι κομμουνιστές, όταν σ' όλες τις Λαϊκές Δημοκρατίες υπήρχαν κυβερνήσεις Συνασπισμού, όταν στην Πολωνία υπήρχε η κυβέρνηση Μικολάιτσικ, η πολιτική που προτείναμε ήταν η εξής. Υπολογίζοντας τη θέση μας στη Μεσόγειο και με την προϋπόθεση της αποχώρησης των Άγγλων απ' την Ελλάδα και την εξασφάλιση της εθνικής μας ανεξαρτησίας η πολιτική μας έπρεπε να υπολογίζει τα αγγλικά συμφέροντα στη Μεσόγειο, αλλά και να στηρίζεται στις Λαϊκές Δημοκρατίες και τη Σ[οβιετική] Ένωση.³⁶

Η σύλληψη αυτή και οι πολιτικές αποφάσεις της 12ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ στις 25-27 Ιουνίου 1945, όπου ο Ζαχαριάδης ισχυρίστηκε ότι «η ίδια η Αγγλία έχει συμφέρον να αποκαταστήσει με την Ελλάδα σχέσεις Δημοκρατίας με Δημοκρατία και όχι αυτοκρατορίας με αποικία», και επέμεινε ότι η χώρα θα έπρεπε να καταλήξει σε συμφωνία τόσο με τη Σοβιετική Ένωση όσο και με τους Βρετανούς,³⁷

35. ΚΚΕ, ΕΚ, τόμ. 8ος, ό.π., αρ. 932, σ. 30-31: «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956].

36. «Στενογραφημένα πρακτικά της δεύτερης συνάντησης του Ν. Ζαχαριάδη με τα μέλη της Επιτροπής των Σ.Κ. Κομμάτων», στο Πετρόπουλος, Γιώργος, (επιμ.), ό.π., σ. 77.

37. Κόντης, Βασίλης και Σφέτας, Σπύρος, (επιμ.), *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999, αρ. 2, σ. 45-46: Λόγος του Ζαχαριάδη για την εξωτερική πολιτική κατά το κλείσιμο των εργασιών της 12ης Ολομέλειας (25-27 Ιουνίου 1945) [ΚΚΕ], *Δέκα Χρόνια Αγώνες, 1935-1945*, Αθήνα, ΚΕ του ΚΚΕ, 1945, σ. 272-275: Έκθεση του Ζαχαριάδη στη 12η Ολομέλεια: ΚΚΕ, ΕΚ, τόμ. 6ος, 1945-1949, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987, αρ. 706, σ. 32-39: «Πολιτική Απόφαση» της 12ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, 30 Ιουνίου 1945.

συνδέονταν άμεσα με την πρωτοβουλία για την αναγόρευση της Ελλάδας σε ουδέτερη χώρα υπό την εγγύηση των μεγάλων δυνάμεων και με την ευθύνη του ΟΗΕ. Η ιδέα αυτή, την οποία φαίνεται ότι ο Ζαχαριάδης επεξεργαζόταν ήδη από την περίοδο του εγκλεισμού του στο Νταχάου κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου,³⁸ διατυπώθηκε σε υπόμνημα του ΚΚΕ προς τα κομμουνιστικά κόμματα της Ανατολικής Ευρώπης στις 29 Αυγούστου 1946.³⁹ Ιδιαίτερη σημασία για την αυθεντικότητα της πρότασης έχει το γεγονός ότι ο Ζαχαριάδης πρόσθεσε πως η πρόταση περί ουδετερότητας προϋπέθετε την παροχή εγγυήσεων για την ελληνική ασφάλεια από την πλευρά όλων των μεγάλων δυνάμεων. Για τους Σοβιετικούς, η προοπτική μιας ανεξάρτητης και ουδέτερης Ελλάδας, απαλλαγμένης από την παρουσία ξένων στρατευμάτων, ήταν ευπρόσδεκτη· όμως η εγγύηση ασφάλειας δεν είχε κανένα νόημα, διότι υπαινισσόταν ότι η απειλή εκπορευόταν από τα βαλκανικά κομμουνιστικά κράτη – μια θέση που το Κρεμλίνο δεν ήταν διατεθειμένο να αποδεχθεί.⁴⁰

Από την απάντηση της Μόσχας φαίνεται ότι η αποδοχή της πρότασης περί ουδετερότητας στη χειρότερη περίπτωση δεν θα έβλαπτε τα συμφέροντα των Σοβιετικών, ενώ στην καλύτερη περίπτωση θα οδηγούσε στην απομάκρυνση των Βρετανών από την Ελλάδα. Όμως η απόρριψη της έκκλησης για παροχή εγγυήσεων ήταν αντίθετη προς τα συμφέροντα του ΚΚΕ, διότι υπονόμει τη συνολική αξιοπιστία της πρότασής του. Εφόσον ο Ζαχαριάδης ήθελε να μετριάσει τους φόβους περί απειλής στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας, χωρίς την πρόνοια των εγγυήσεων η πρόταση θα αντιμετωπιζόταν ως ανέξοδη ρητορεία για την εκδίωξη των Βρετανών.

Εντούτοις, παρά την αρνητική απάντηση των Σοβιετικών, το ΚΚΕ και το ΕΑΜ δημοσιοποίησαν την πρόταση για ουδετερότητα τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1947, όταν έφθασε στην Αθήνα η Εξεταστική Επιτροπή του ΟΗΕ, και τον Μάρτιο, όταν εξαγγέλθηκε το Δόγμα Τρούμαν.⁴¹ Με το μειονέκτημα της ύστερης γνώσης και της όψιμης «σοφίας», οι οποίες εν προκειμένω συ-

38. Παπανίκος, Βαγγέλης, *Ο Νίκος Ζαχαριάδης στο Νταχάου. Μαρτυρία μιας εποχής*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1999, σ. 80.

39. Έκθεση Γιάννη Ιωαννίδη προς τα αδελφά κόμματα και το ΚΚΣΕ, στο [ΚΚΕ], *Η Τρίχρονη Εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (1946-1949)*, Αθήνα, Ρίζοσπάστης – Σύγχρονη Εποχή, 1998, σ. 585-597, το παράθεμα στη σ. 596· τηλεγράφημα Ζαχαριάδη προς Δημητρώφ, 30 Αυγούστου 1946, στο Ηλιού, Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ. 25-26.

40. Αρχεία Σοβιετικού Υπουργείου Εξωτερικών: «Ελληνο-σοβιετικές σχέσεις 1944-1949», στο Ανταίος, Πέτρος, *ό.π.*, σ. 453-454.

41. Ρίζοσπάστης, 18 Φεβρουαρίου 1947, 23 και 28 Μαρτίου 1947.

νίστανται στην αποφασιστικότητα των Βρετανών και των Αμερικανών να κρατήσουν την Ελλάδα «στη δική τους πλευρά του φράκτη», όπως συνήθιζε να λέει ο Ρέτζιναλντ Λήπερ, Βρετανός πρέσβης στην Ελλάδα ως τις αρχές του 1946, η πρόταση του Ζαχαριάδη ενδεχομένως έμοιαζε χιμαιρική· οπωσδήποτε, όμως, αποτελούσε βαρύνουσα ένδειξη ότι το ΚΚΕ όχι μόνον δεν σχεδίαζε έναν εμφύλιο πόλεμο ευρείας κλίμακας, αλλά κυρίως ότι πρότεινε μια τρίτη επιλογή πέραν των μονοδρόμων «Ανατολής» και «Δύσης». Άλλωστε, η επιλογή αυτή δεν υπήρξε τελείως αποκομμένη από την πραγματικότητα· τον Δεκέμβριο του 1946 υπήρξαν σκέψεις περί τριμερούς διευθέτησης του ελληνικού προβλήματος από την πλευρά των ΗΠΑ, της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ λίγο αργότερα κάποιοι Βρετανοί διπλωμάτες προς στιγμήν εξέτασαν το ενδεχόμενο επίλυσής του υπό την αιγίδα του ΟΗΕ.⁴²

Η δήλωση για την Αλβανία, από την άλλη πλευρά, εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής συμμετοχής και – σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία του ίδιου του Ζαχαριάδη – της ευθυγράμμισης της πολιτικής του κόμματος με αυτό που αντιλαμβανόταν ως περιρρέουσα ατμόσφαιρα, τουλάχιστον σε αυτό το ζήτημα. Ο ίδιος είπε στην Επιτροπή των Έξι Κομμάτων στις 25 Φεβρουαρίου 1956:

Όταν εγώ γύριζα το 1945 στην Ελλάδα συναντήθηκα στο Παρίσι με Έλληνες δημοσιογράφους που με ρώτησαν για τη Βόρειο Ήπειρο. Ύστερα δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα ότι τέτοιο ζήτημα δε μπορεί να θεθεί. Η Βόρεια Ήπειρος ανήκει στην Αλβανία κι ο Ελληνικός λαός δε μπορεί να προβάλλει μια τέτοια απαίτηση.

Όταν γύρισα στην Ελλάδα όλοι πέσανε απάνω μου· και το κόμμα μας και το Πολιτικό Γραφείο απαιτώντας να διορθώσει τη δήλωσή μου. Κι εδώ είναι το λάθος μου. Όλοι το έκαναν κι εγώ μαζί προσωπικά.⁴³

Τρίτη κατηγορία, διαχρονικού πλέον χαρακτήρα, ήταν η αποχή από τις εκλογές του Μαρτίου 1946, η οποία προβλήθηκε ως αποφασιστικής σημασίας λάθος, διότι στέρησε – υποτίθεται – τη δυνατότητα εξάντλησης όλων των νόμιμων μορφών πάλης.⁴⁴ Στο σημείο αυτό προστίθεται και η κατηγορία περί «εθνικού κομμουνισμού»,⁴⁵

42. Σφήκας, Θανάσης Δ., *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα. Ο Ιμπεριαλισμός της «Μη Επέμβασης»*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σ. 298-300.

43. «Στενογραφημένα πρακτικά της δεύτερης συνάντησης του Ν. Ζαχαριάδη με τα μέλη της Επιτροπής των Σ.Κ. Κομμάτων», στο Πετρόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 79.

44. ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, *ό.π.*, αρ. 932, σ. 31-32: «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956].

45. *Ό.π.*, αρ. 966, σ. 175: «Απόφαση για τον Νίκο Ζαχαριάδη», 7η Ολομέλεια (1957).

διότι ο Ζαχαριάδης προσωπικά απέρριψε τη συμβουλή της Σοβιετικής Ένωσης για συμμετοχή στις εκλογές. Όμως η στάση του ΚΚΕ στο ζήτημα των εκλογών ήταν πολύ πιο περίπλοκη. Κατά πρώτο λόγο, η αποχή δεν υπήρξε θέση του Ζαχαριάδη μόνον, αλλά και άλλων, εταίρων του ΚΚΕ στον πολιτικό συνασπισμό των κομμάτων του ΕΑΜ, αλλά και μη-ΕΑΜικών παραγόντων. Δεύτερον, κατά τον Δημήτρη Παρτσαλίδη, ο οποίος εν συνεχεία επέκρινε δριμύτατα τον Ζαχαριάδη και για το θέμα της αποχής, η περίφημη σοβιετική συμβουλή ήταν να συμμετάσχει η αριστερά στις εκλογές και εν συνεχεία, ανάλογα με τις περιστάσεις, το κέντρο βάρος του αγώνα θα μπορούσε να μετατοπίζεται άλλοτε προς τις νόμιμες και άλλοτε προς τις ένοπλες μορφές πάλης.⁴⁶ Η σοβιετική θέση καθόλου δεν απέκλειε ένα μελλοντικό ενδεχόμενο ένοπλης δράσης, και η αποχή μπορεί να θεωρηθεί καθοριστικό λάθος μόνο σε δύο περιπτώσεις: Εάν η συμμετοχή θα έδινε στο ΕΑΜ την κοινοβουλευτική πλειοψηφία – πράγμα απίθανο, και αν διά της συμμετοχής στις εκλογές το ΚΚΕ ουσιαστικά θα επιβεβαίωνε την πολιτική συνθηκολόγησης που είχε εγκαινιάσει στη Βάρκιζα. Όμως για τον Ζαχαριάδη υπήρχε και μια τρίτη δυνατότητα. Όπως ο ίδιος εξήγησε στον Σοβιετικό πρέσβη στην Αθήνα ναύαρχο Konstantin Rodionov μόλις πέντε εβδομάδες μετά τις εκλογές, το ΚΚΕ δεν είχε μόνον δύο διεξόδους – τον εμφύλιο πόλεμο ή τη συμμετοχή στις εκλογές· εάν ήταν έτσι,

[σ]’αυτές τις συνθήκες, η συμμετοχή στις εκλογές θα μπορούσε πραγματικά να φανεί περισσότερο σωστή απόφαση παρά ο εμφύλιος πόλεμος. Ωστόσο, το ΚΚΕ στην πραγματικότητα επέλεξε την τρίτη λύση, δηλαδή το μοϊκιστάζ των εκλογών και την περαιτέρω διεξαγωγή του αγώνα με κάθε δυνατή μέθοδο, μη φθάνοντας ωστόσο στην ένοπλη εξέγερση.⁴⁷

Λογικά αντιφατικές και ανακόλουθες είναι οι κατηγορίες εναντίον του Ζαχαριάδη σχετικά με τις εκλογές και το δημοψήφισμα που διενεργήθηκε πέντε μήνες αργότερα. Η 6η Ολομέλεια του 1956 αποφάνθηκε ότι εκτός από το λάθος της αποχής από τις εκλογές του Μαρτίου, ο Ζαχαριάδης διέπραξε και το λάθος

46. Παρτσαλίδης, Μήτσος, *Διπλή Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978, σ. 199. Βλ. επίσης, Κόντης, Βασίλης και Σφέτας, Σπύρος (επιμ.), *ό.π.*, αρ. 122, σ. 235-236: Σημείωμα του Lavrishev για τα ζητήματα που θα μπορούσαν να τεθούν κατά τη συζήτηση του Molotov με την αντιπροσωπεία του ΕΑΜ, 23 Ιανουαρίου 1946· Banac, Ivo (επιμ.), *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*, New Haven, Yale University Press, 2003, σ. 396 (9 Φεβρουαρίου 1946).

47. Κόντης, Βασίλης και Σφέτας, Σπύρος (επιμ.), *ό.π.*, αρ. 123, σ. 237: Σημείωμα της συζήτησης του Rodionov με τον Ζαχαριάδη, Αθήνα, 4 Μαΐου 1946.

της συμμετοχής στο δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου 1946, επιτρέποντας έτσι στους αντιπάλους του ΚΚΕ «να διαφημίσουν το “δημοκρατικό” χαρακτήρα του δημοψηφίσματος.»⁴⁸ Με άλλα λόγια, η συμμετοχή στο δημοψήφισμα ήταν λάθος, διότι νομιμοποίησε το άνομο και ανώμαλο εσωτερικό καθεστώς, αλλά λάθος ήταν και η αποχή από τις εκλογές, την οποία όμως ο Ζαχαριάδης είχε αιτιολογήσει με τον ίδιο τρόπο, ότι, δηλαδή, η συμμετοχή του ΕΑΜ και η κοινοβουλευτική εκπροσώπησή του με ποσοστό όχι μεγαλύτερο του 30% θα επικύρωνε την εικονική δημοκρατική λύση που επεδίωκαν οι μοναρχικοί και οι Βρετανοί.⁴⁹

Μια άλλη χαρακτηριστική αντίφαση που προκύπτει από τις ομιλίες ορισμένων μελών της ΚΕ κατά τη διάρκεια των εργασιών της 6ης και της 7ης Πλατιάς Ολομέλειας του 1956 και του 1957 είναι η εξής: Ο Ζαχαριάδης κατηγορήθηκε ότι δεν προετοίμασε τον κόσμο της Αριστεράς για την κατάληψη της εξουσίας, τη στιγμή που «ξεκινήσαμε για τον αγώνα με τονισμό την πεποίθηση στο λαό μας ότι θα πάρουμε την εξουσία»⁵⁰ στο ίδιο πνεύμα, άλλος ομιλητής ισχυρίστηκε ότι ενώ με τον Εμφύλιο «ο λαός ο ίδιος έβαλε πρόβλημα εξουσίας», ο Ζαχαριάδης δεν είχε κανένα σκοπό πέραν του τυχοδιωκτισμού του.⁵¹ Από την άλλη πλευρά, στην 7η Ολομέλεια διατυπώθηκε η άποψη ότι κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου το ΚΚΕ έχασε την επαφή του όχι μόνο με τα ευρύτερα στρώματα αλλά ακόμη και με τους ίδιους τους υποστηρικτές του, με αποτέλεσμα «από τις επαρχίες παλιοί ελασίτες και κομμουνιστές καταφεύγουν στην Αθήνα και εξαθλιώνονται κι όχι στο βουνό». Μάλιστα, κατά τον ίδιο ομιλητή, οι κομμουνιστές των πόλεων έλεγαν σε όσους έβγαιναν στο βουνό: «Μα καλά τι πάθατε εσείς; Δεν βλέπετε ότι ο λαός δεν σας ακολουθεί στην ένοπλη πάλη; Γιατί αυτόν τον αγώνα τον κα-

48. ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, ό.π., αρ. 932, σ. 32: «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956].

49. Για τις εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 και την πολιτική της αριστεράς, βλ. Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Οι κομμουνιστές και οι πρώτες εκλογές στη μεταπολεμική Ευρώπη. Μια ενιαία αντίληψη;», στο Ψαλλίδας, Γρηγόρης (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκης – Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσotάκης», 2008, σ. 113-115· Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σ. 77-85, 86-94· Λυμπεράτος, Μιχάλης, «Η αριστερά και οι εκλογές του 1946. Οι προθέσεις, ο μύθος και η πραγματικότητα», στο Ψαλλίδας, Γρηγόρης (επιμ.), ό.π., σ. 116-149· Σφήκας, Θανάσης Δ., *Οι Άγγλοι Εργατικοί*, ό.π., σ. 178-182.

50. Βλ. ομιλία Γ. Βαΐτση στην 6η Ολομέλεια στο Πετρόπουλος, Γιώργος (επιμ.), ό.π., σ. 244-245, και στην 7η Ολομέλεια στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], ό.π., σ. 45, όπου και το παράθεμα.

51. Βλ. ομιλία Ηλία Ρούνη (Μπαρμπαλιά) στην 6η Ολομέλεια στο Πετρόπουλος, Γιώργος (επιμ.), ό.π., σ. 212-213, και στην 7η Ολομέλεια στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], ό.π., σ. 72, όπου και το παράθεμα.

ταδίκασε».⁵² Ωστόσο, αν και ο ομιλητής τοποθέτησε χρονολογικά τα περί καταδίκης της ένοπλης πάλης στον Απρίλιο του 1948, δεν μπορεί «ο λαός» να είχε κάνει και τα δύο. Είτε ήταν έτοιμος για την κατάληψη της εξουσίας είτε καταδίκασε τον αγώνα που είχε αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Τέλος, εν μέσω αυτών των αντιφάσεων, στην 7η Ολομέλεια του 1957 ο Θανάσης Χατζής στράφηκε εναντίον του συνόλου της καθοδήγησης και των στελεχών του κόμματος, κατηγορώντας τον Ζαχαριάδη ότι «δεν ήταν ικανός άνθρωπος» αλλά μόνον ένας «καλός αντιγραφάας» και «μεταφραστής» έργων, ο οποίος «γελούσε» και «εξαπατούσε» τους συνεργάτες του και τα στελέχη του κόμματος «γιατί επωφελούνταν από ένα χαμηλό ιδεολογικό επίπεδο που υπήρχε στα στελέχη μας».⁵³

Η επόμενη κατηγορία αναφερόταν στη 2η Ολομέλεια του Φεβρουαρίου 1946, στην οποία ο Ζαχαριάδης προσανατόλισε το κόμμα προς ένοπλο αγώνα, καθυστερώντας όμως την ιδεολογική και οργανωτική προετοιμασία για δεκαπέντε μήνες, ως το δεύτερο εξάμηνο του 1947.⁵⁴ Ήδη στο σημείωμα του Νοεμβρίου 1948 ο Μάρκος Βαφειάδης τον είχε κατηγορήσει ότι στη 2η Ολομέλεια, αντί να αποφασίσει την κατάληψη της εξουσίας, χρησιμοποίησε το κίνημα ως μέσο εκβιασμού, με αποτέλεσμα το ΚΚΕ να υπερεκτιμήσει τις νόμιμες δυνατότητες, να δημιουργήσει αυταπάτες για ειρηνική λύση του ελληνικού προβλήματος, και να απωλέσει την περίοδο των μεγαλύτερων δυνατοτήτων.⁵⁵ Όμως ο Βαφειάδης και όσοι υιοθετούσαν αυτή την κατηγορία παρέβλεπαν ότι αυτή ήταν και η συμβουλή του ΚΚΣΕ – η περιορισμένη ένοπλη δράση με αρχικό στόχο τον συμβιβασμό.⁵⁶

Σύμφωνα με τις ίδιες επικρίσεις, η απώλεια χρόνου οδήγησε στις ανεδαφικές αποφάσεις της 3ης Ολομέλειας του Σεπτεμβρίου 1947 και την πρόωρη δημιουργία της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης τρεις μήνες αργότερα.⁵⁷ Η προσεκτική ανάγνωση και η διαλεκτική συναρμογή των πραγμάτων, ιδίως κατά τη διάρκεια της περιόδου από τον Ιούνιο του 1945 ως τον Σεπτέμβριο του 1947,

52. Βλ. ομιλία Καβαλάρη στην 7η Ολομέλεια στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 59.

53. Βλ. ομιλία Θανάση Χατζή στην 7η Ολομέλεια στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 85.

54. ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, *ό.π.*, αρ. 932, σ. 32: «Συμπεράσματα της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», [Απρίλιος 1956].

55. «Σημείωμα με τις απόψεις του Μάρκου Βαφειάδη» προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 15 Νοεμβρίου 1948, στο Δημητρίου, Πάνος, (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 19-22.

56. Σφήκας, Θανάσης Δ., *Οι Άγγλοι Εργατικοί*, *ό.π.*, σ. 200-201, 243-244· Σφήκας, Θανάσης Δ., *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ*, *ό.π.*, σ. 65-68.

57. «Σημείωμα με τις απόψεις του Μάρκου Βαφειάδη» προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 15 Νοεμβρίου 1948, στο Δημητρίου, Πάνος (επιμ.), *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 22-24.

δηλώνει ότι η πολιτική του ΚΚΕ εξελίχθηκε όχι εν κενώ αλλά σε συνδυασμό με τις επιδιώξεις και τις πρωτοβουλίες των άλλων – Δυτικών και Ανατολικών, Λαϊκών και Φιλελεύθερων η συναρμογή δε αυτή προτείνει το εξής σχήμα περιοδολόγησης της εξέλιξης της πολιτικής του ΚΚΕ: Το διάστημα Φεβρουαρίου 1945 – Φεβρουαρίου 1946, στο οποίο υιοθετήθηκαν αποκλειστικά νόμιμες μορφές πολιτικής συμμετοχής· το διάστημα Φεβρουαρίου 1946 – Φεβρουαρίου 1947, κατά το οποίο μια περιορισμένης έκτασης ένοπλη δράση επιδίωξε τον πολιτικό συμβιβασμό με τη συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση και τη διεξαγωγή νέων εκλογών· το διάστημα Φεβρουαρίου 1947 – Σεπτεμβρίου 1947, στο οποίο αποφασίστηκε να δοθεί προτεραιότητα στην ένοπλη πάλη, αλλά παράλληλα διερευνήθηκαν εντατικά οι δυνατότητες συμβιβαστικής πολιτικής λύσης· και, τέλος, το διάστημα από τον Σεπτέμβριο του 1947 ως τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, με κύριο χαρακτηριστικό την ανυπαρξία εφικτών εναλλακτικών λύσεων.⁵⁸

Η ανακοίνωση του Γκεόργκε Γκεοργκίου Ντεζ στην 6η Ολομέλεια του 1956 και η απόφαση της ίδιας Ολομέλειας ανέφερε ότι τον Σεπτέμβριο 1947 οι όροι διεξαγωγής του ένοπλου αγώνα είχαν αλλάξει εις βάρος του ΚΚΕ.⁵⁹ Εντούτοις, ο Ζαχαριάδης δεν προχώρησε στις αποφάσεις του Σεπτεμβρίου 1947 χωρίς την έγκριση και την υπόσχεση βοήθειας από τη Σοβιετική Ένωση, ενώ σε αυτό ακριβώς το σημείο αποκτά ιδιαίτερη σημασία το ερώτημα κατά πόσον τον Σεπτέμβριο του 1947 η ηγεσία του ΚΚΕ διέθετε εναλλακτικές επιλογές πέραν της συνέχειας και της κλιμάκωσης της ένοπλης πάλης. Πράγματι το 1947-48 υπήρξαν επαφές, διαβουλεύσεις και ζυμώσεις για το ενδεχόμενο πολιτικής λύσης, όμως η συνθηκολόγηση και ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ τον Φεβρουάριο του 1945 και τα επακόλουθα ήταν ο εφιάλτης για την ηγεσία του κόμματος, η οποία ήθελε με κάθε τρόπο να αποφύγει μια νέα παράδοση τύπου Βάρκιζας, και μάλιστα με όρους δυσμενέστερους.⁶⁰

Απολύτως σχετική με αυτό το ζήτημα είναι η μομφή εναντίον του Ζαχαριάδη ότι τον Ιούλιο του 1948 έδωσε κακήν κακώς έναν Αμερικανό δημοσιογράφο, ο οποίος μετέφερε ειρηνευτικές προτάσεις εκ μέρους του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, αντιπροέδρου και υπουργού Εξωτερικών της ελληνικής κυβέρνησης και αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος. Κατά τους επικριτές του, ο Ζαχαριάδης αρνή-

58. Σφήκας, Θανάσης Δ., *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 103-104.

59. «Ανακοίνωση του σ. Γκεόργκε Γκεοργκίου Ντεζ, προέδρου της Διεθνούς Επιτροπής για την κατάσταση στην καθοδήγηση του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας», στο Πετρόπουλος, Γιώργος, (επιμ.), ό.π., σ. 126· ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 8ος, ό.π., αρ. 928, σ. 18: «Απόφαση της 6ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», Μάρτιος 1956.

60. Σφήκας, Θανάσης Δ., *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 86-102.

θηκε να συναντήσει τον απεσταλμένο του Τσαλδάρη, θέτοντας πρώτα ως όρο να χαρακτηριστεί ολόκληρη η ελληνική κυβέρνηση ως εγκληματίες πολέμου.⁶¹ Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης στην 7η Ολομέλεια του 1957 ισχυρίστηκε ότι δεν γνώριζε τίποτε για τυχόν προτάσεις του Τσαλδάρη, και ότι ο δημοσιογράφος ήλθε για συνέντευξη, την οποία πήρε, και απήλθε.⁶² Ωστόσο, σύμφωνα με τους κατηγορούς του, κατ' αυτόν τον τρόπο ο Ζαχαριάδης έχασε την ευκαιρία να αποτρέψει την «ολοκληρωτική ήττα» και να συνάψει μια συμφωνία που «έστω να εξασφάλιζε μονάχα τη νομιμότητα του κόμματος».⁶³

Κανείς δεν διερωτήθηκε για το πιθανό περιεχόμενο τέτοιων προτάσεων. Σύμφωνα με ένα χειρόγραφο σχέδιο ειρήνευσης, που βρίσκεται στο αρχείο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, το καλοκαίρι του 1948 η ελληνική κυβέρνηση προέβλεπε: Την παύση των επιχειρήσεων μετά από επίσημη δήλωση της ηγεσίας του ΚΚΕ και του ΔΣΕ ότι τερματίζουν την «ανταρσία» και «είναι έτοιμοι να καταθέσουν τα όπλα»· τον αφοπλισμό του ΔΣΕ ενώπιον ειδικού κλιμακίου της Βαλκανικής Επιτροπής του ΟΗΕ (UNSCOB), και εγγυήσεις για την ασφάλεια των ανταρτών· «αμνηστία εις ευρείαν έκτασιν»· άρση του μέτρου των εκτοπίσεων και γενικές εκλογές εντός έξι μηνών από την παύση των επιχειρήσεων. Όμως, η χορήγηση γενικής αμνηστίας που θα συμπεριλάμβανε τα στελέχη της ΠΔΚ, τα μέλη της ΚΕ του ΚΚΕ και τους διοικητές του ΔΣΕ, καθώς και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, θα αποφασίζονταν από την κυβέρνηση που θα προέκυπτε από τις νέες εκλογές, από τις οποίες κατά τα φαινόμενα το ΚΚΕ θα αποκλειόταν.⁶⁴

Το περιεχόμενο της πρότασης αυτής πιθανόν να είχε επηρεασθεί από τις πληροφορίες που διέθετε η ελληνική κυβέρνηση για τις διαθέσεις της ηγεσίας του ΚΚΕ. Στις αρχές Ιουλίου 1948, από τη Θεσσαλονίκη ο υφυπουργός Τύπου και Πληροφοριών Γεώργιος Δρόσος ανέφερε στον Τσαλδάρη ότι διατηρούσε άμεση επαφή και πολύ καλές προσωπικές σχέσεις με τον Ιωάννη Πελτέκη, υπουργό Εμπορικής Ναυτιλίας στην κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη το 1945-46. Κατά τον Δρόσο, ο Πελτέκης με τη σειρά του διατηρούσε «επαφές με αντιπροσώπους της κομμουνι-

61. «Ομιλία και απαντήσεις του Νίκου Ζαχαριάδη πάνω στο Γ' Θέμα της 7ης Πλατιάς Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ (Φλεβάρης 1957)», στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 109.

62. *Ο.π.*, σ. 120.

63. Βλ. ομιλία Καρτσούνη στην 7η Ολομέλεια, στο [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *ό.π.*, σ. 52.

64. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα), Φ. [Φάκελος] 31: Χειρόγραφο σχέδιο ειρήνευσης [καλοκαίρι 1948].

στικής ηγεσίας». Κατά τον Πελέτη, ήταν εύκολο να επιτευχθεί η ειρήνευση υπό δύο βασικές προϋποθέσεις, να νομιμοποιηθεί το ΚΚΕ υπό διαφορετική ηγεσία, και να επιτραπεί σε πεντακόσιους πρωταγωνιστές «της παρούσης ανταρσίας» και στις οικογένειές τους να φύγουν στο εξωτερικό. Μολοντί ο Πελέτης ήταν τόσο βέβαιος επ' αυτού, ώστε επιθυμούσε συνάντηση με τον πρωθυπουργό Θεμιστοκλή Σοφούλη και τον Τσαλδάρη,⁶⁵ δεν υπάρχει μέχρι στιγμής καμία άλλη ένδειξη ότι το καλοκαίρι του 1948 το ΚΚΕ επιζητούσε την ειρήνευση με αυτούς τους όρους.

Σε κάθε περίπτωση, παραμένει άγνωστο αν αυτή ή κάποια άλλη πρόταση του Τσαλδάρη έφθασε ποτέ στην ηγεσία του ΚΚΕ. Ο ίδιος ο Ζαχαριάδης, σε συνάντησή του με τον Αντρέι Ζντάνωφ στη Μόσχα στις 22 Μαΐου 1947, ανέφερε μια προγενέστερη πρωτοβουλία του Τσαλδάρη, η οποία μέχρι στιγμής δεν έχει επιβεβαιωθεί από άλλες πηγές:

Τον Γενάρη του τρέχοντος έτους [1947], την εποχή που οι Άγγλοι αποφάσισαν να διευρύνουν τη βάση της κυβέρνησης, ο ίδιος ο Τσαλδάρης μου έστειλε το δικό του αντιπρόσωπο ο οποίος μου είπε: Ελάτε να συμφωνήσουμε. Εμείς, είπε, είμαστε τα πιο ισχυρά πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα. Ο Τσαλδάρης τότε μας πρότεινε 100 κοινοβουλευτικές έδρες. (Πώς το σκεπτόταν σε σχέση με το Σύνταγμα δεν το γνωρίζω).⁶⁶

Αργότερα, τον Μάρτιο του 1948, ο Τσαλδάρης «κοινοποίησε αποκλειστικά» στον Ελληνοαμερικανό δημοσιογράφο John P. Leacacos προτάσεις για μια «σαρωτική λύση» του ελληνικού προβλήματος, με αποδέκτες το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ και τις κυβερνήσεις της Βρετανίας, της Γαλλίας, των ΗΠΑ, και κυρίως, της Σοβιετικής Ένωσης.⁶⁷ Ούτε στην περίπτωση αυτή υπάρχει κάποια ένδειξη ότι η πρόταση έφθασε στην ηγεσία του ΚΚΕ, ενώ, από την άλλη πλευρά, είναι τεκμηριωμένη η αποδοκιμασία αυτών των πρωτοβουλιών από τις ΗΠΑ και τη Βρετανία το 1948.⁶⁸

65. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Φ. 32/1: Τηλεγράφημα Γεωργίου Δρόσου προς Τσαλδάρη, 5 Ιουλίου 1948, αρ. 4064.

66. Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Προς τη Μόσχα με Συντροφικούς Χαιρετισμούς», *Ο Πολίτης*, αρ. 29 (13 Δεκεμβρίου 1996) 35. Βλ. επίσης, Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Σημείωμα της συζήτησης του σ. Ζντάνωφ με τον σ. Νικολάι [Ζαχαριάδη], [Μόσχα], 2.5.1947», *Πρόσωπα*, 21ος Αιώνας, αρ. 11, *Τα Νέα*, 22 Μαΐου 1999, σ. 12-13.

67. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Φ. 31: Σχέδιο τηλεγραφήματος (στην αγγλική) από την Αθήνα, υπό John P. Leacacos, Staff Correspondent, 22 Μαρτίου 1948.

68. Σφήκας, Θανάσης Δ., *Οι Άγγλοι Εργατικοί*, ό.π., σ. 427-431· Σφήκας, Θανάσης Δ., *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 96-100.

Οι ανωτέρω επισημάνσεις δεν σημαίνουν ότι ορισμένες επιλογές του Ζαχαριάδη στην περίοδο 1945-49 δεν υπήρξαν ανεδάφικες ή επιζήμιες – όπως λόγω χάριν οι αποφάσεις της 5ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ τον Ιανουάριο του 1949 για αλλαγή του χαρακτήρα της επανάστασης σε «σοσιαλιστική» και για «πλήρη εθνική αποκατάσταση» των Σλαβομακεδόνων.⁶⁹ Οπωσδήποτε, όμως, οι αποφάσεις αυτές δεν οδήγησαν στην ήττα. Παραδόξως, η πλέον ενδιαφέρουσα κριτική προήλθε από τον δριμύτερο κατήγορο του Ζαχαριάδη. Στο σημείωμα του Νοεμβρίου 1948 ο Βαφειάδης θεώρησε σφάλμα τη μετατροπή του ΔΣΕ σε τακτικό στρατό και προέκρινε τη «συνέχιση του ένοπλου αγώνα με έντονη παρτιζάνικη δράση σε ολόκληρη τη χώρα», με στόχο την πρόκληση συνεχούς στρατιωτικής και οικονομικής αιμορραγίας και πολιτικής αστάθειας στο αντίπαλο στρατόπεδο.⁷⁰ Πράγματι, οι αντίπαλοι του ΚΚΕ ποτέ δεν φοβήθηκαν τη συμβατική στρατιωτική νίκη του ΔΣΕ. Ο φόβος που επικρατούσε στην Αθήνα, το Λονδίνο και την Ουάσινγκτον ήταν το ενδεχόμενο κατάρρευσης του αστικού μετώπου στο κέντρο λόγω της διαίωνισης των πολεμικών συγκρούσεων. Τον Ιούλιο του 1947, σε υπόμνημά του προς την κυβέρνηση, τη στρατιωτική ηγεσία και τους πολιτικούς αρχηγούς για τη στρατιωτική κατάσταση, ο υπουργός Στρατιωτικών Γεώργιος Στράτος έκανε λόγο για μια ενδεχόμενη καταστροφή ανάλογη με τη Μικρασιατική:

Η εθνική περιπέτεια [...] δεν φαίνεται ότι θα τερματισθεί ταχέως. Εισερχόμεθα δηλονότι εις μίαν μακράς διαρκείας εθνικήν αιμορραγίαν η οποία δύναται να συγκριθεί εν πολλοίς προς την Μ[ικρ]ο Ασιατικήν εκστρατείαν, όσον αφορά τον ατέρμονα αυτής χαρακτήρα. Είναι λοιπόν ανάγκη να προληφθούν τα ενδεχόμενα κακά. Και είναι μεν αληθές ότι η Μ[ικρ]ο Ασιατική καταστροφή επήλθεν ένεκα και πολλών άλλων αιτιών, αλλά και σήμερα τα συμπαρομαρτυρούντα αίτια είναι πολλά και ποικίλα και δια τούτον δέον να λάβωμεν πρόνοιαν όπως καταστήσωμεν, όσον το δυνατόν αρραγές το εθνικόν μας μέτωπον.⁷¹

«[...] κρατάω τη ρότα που καθόρισα»:⁷² Επίλογος

Ορισμένες μομφές κατά του Ζαχαριάδη για την περίοδο 1945-1949 βρίθουν

69. ΚΚΕ, *ΕΚ*, τόμ. 6ος, ό.π., αρ. 793, σ. 325-340: «Απόφαση» της 5ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, (30-31 Ιανουαρίου 1949), ιδίως σ. 337.

70. «Σημείωμα με τις απόψεις του Μάρκου Βαφειάδη» προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, 15 Νοεμβρίου 1948, στο Δημητρίου, Πάνος (επιμ.), ό.π., τόμ. Α', σ. 27-28.

71. Αρχείο Κ. Τσαλδάρη, Φ. 23Α: Γεώργιος Στράτος προς Δημήτριο Μάξιμο, Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, πολιτικούς αρχηγούς και Αρχηγό ΓΕΣ, 25 Ιουλίου 1947, αρ. 516783.

72. Ζαχαριάδης, Νίκος, «Χρονικό ΙΙ, 11.5.67», στο Ανταίος, Πέτρος, ό.π., σ. 240.

λογικών αντιφάσεων, ενώ κάποιες άλλες δεν ανταποκρίνονται στα πραγματικά δεδομένα της περιόδου του Εμφυλίου. Όλες, όμως, έχουν δύο κοινά χαρακτηριστικά: Πρώτον, βασίζονται στην αντίληψη ότι το ΚΚΕ δρούσε εν κενώ και ότι η πολιτική του Γενικού Γραμματέα της ΚΕ υπήρξε ανεπηρέαστη από την πολιτική άλλων παραγόντων, εσωτερικών και εξωτερικών, Ανατολικών και Δυτικών· δεύτερον, αντιπαρέρχονται το γεγονός ότι η έκβαση των πραγμάτων είναι γνωστή μόνο στους χρήστες της ιστορίας, όχι στους δράστες. Στην ατμόσφαιρα της υπερορίας, λίγα μόλις χρόνια μετά την ήττα, η εναγώνια προσπάθεια να προταθούν λογικοφανείς, πειστικές και εύκολες απαντήσεις στο ερώτημα «ποιος έφταιγε για την ήττα» ήταν φυσιολογικές και αναμενόμενες. Το κατηγορητήριο, επί του οποίου στοιχειοθετήθηκε η αποπομπή του Ζαχαριάδη, αφορούσε πραγματικά ζητήματα, αλλά αντίθετα με το μέλλον της ένοπλης αναμέτρησης που ξεκίνησε το 1946, το μέλλον του Ζαχαριάδη το 1956 είχε αποφασιστεί εκ των προτέρων από τους Σοβιετικούς, με τη συνηγορία πολλών μελών και στελεχών του ΚΚΕ – συνεπώς, αιτιάσεις θα βρίσκονταν ή θα επινοούνταν με τον ένα ή τον άλλον τρόπο. Ο λόγος για τον οποίο αξίζει η διερεύνηση της αληθοφάνειάς τους έχει να κάνει με τη μακροζωία αυτών των κατηγοριών και τη σκιά της λαθολογίας (που μεταλλάσσεται σε λαθολογία), με την οποία εξακολουθούν να βαρύνουν την κατανόηση της ιστορίας ολόκληρης της δεκαετίας 1940-1950. Εάν οι αναζητήσεις αυτές ήταν πολιτικά κατανοητές το 1956-1957, ο απόηχός τους εμποτίζει τον αναδρομικό ντετερμινισμό και την τελεολογία ορισμένων σημερινών απόψεων που επιδίδονται σε νοητικά άλματα και αναγωγές μεταγενέστερων αποτελεσμάτων σε προγενέστερες προθέσεις που ασφαλώς δεν υπήρχαν. Διαφορετικά δεν εξηγείται ο ισχυρισμός ότι ακόμη και «τα σπέρματα της διάσπασης [του ΚΚΕ] του 1968 αναδρομικά» εντοπίζονται στην 3η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος τον Σεπτέμβριο του 1947, όταν «αναδείχθηκε μια διάσταση ανάμεσα σε μια πιο ρεαλιστική αντίληψη των πραγμάτων από το κλιμάκιο [του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής] Αθήνας, και μια βολονταριστική διάθεση [...] που διακρίνει κανείς στα άλλα δύο κλιμάκια [του Βελιγραδίου και των «ελεύθερων περιοχών»]». ⁷³ Το πρόβλημα, μάλιστα, εξακολουθεί να έχει φυσικό πρόσωπο και ονοματεπώνυμο στους αφορισμούς ότι «από τις ελληνικές κοινωνικές πραγματικότητες που διαμορφώθηκαν στην Κατοχή και διαμορφώνονταν στα πρώτα μετακατοχικά χρόνια, ο Νίκος Ζαχαριάδης δεν είχε καταλάβει τίποτα», ⁷⁴ και ότι ο ηγέτης

73. Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Τα αρχεία και οι πραγματικότητες», στο *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα, Θεμέλιο/ΑΣΚΙ, 2005, σ. 29.

74. Ό.π., σ. 30.

του κόμματος χάραξε τη στρατηγική του ΚΚΕ με βάση μια «παιδαριώδη αισιοδοξία για τις δυνατότητες εκβιασμού της Σοβιετικής Ένωσης και του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, και αδυναμίας της αγγλο-αμερικανικής συμμαχίας να διευθετήσει μια περιφερειακή κρίση».⁷⁵

Αντ' αυτών, περισσότερο φύχραιμη, και εν μέρει βασιζόμενη σε προσωπική γνώση, είναι η άποψη του Νίκου Σβορώνου για τον Νίκο Ζαχαριάδη:

Η περίπτωση Ζαχαριάδη είναι μια ειδική περίπτωση. Μπορεί να κάνω λάθος, αλλά δεν μου αρέσει η εφαρμογή αυτής της γνωστής έκφρασης «δρυός πεσούσης, πας ανήρ ξυλεύεται». [...] Αλλά ομολογώ ότι, παρά ταύτα, δεν αισθάνθηκα, ούτε την εποχή εκείνη ούτε ποτέ, κάποια απομάκρυνση από το ΚΚΕ ούτε κάποια αμφιβολία για την προσωπικότητα του Ζαχαριάδη. Μ' άλλα λόγια, για μένα είναι η μόνη χαρακτηριστική προσωπικότητα που περασε από το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας, και συγχρόνως είχα την εντύπωση ότι πρόκειται περί ενός σοβαρού μυαλού, αντιφατικού όμως και αιχμάλτου [...] μιας καθοδήγησης, ή, αν θέλετε ενός μπλοκαρίσματος θεωρητικού γενικού.⁷⁶

Εντούτοις, δεν είναι λίγες οι φορές που οι επόμενοι στερούν από τους προηγούμενους τις επιλογές που είχαν διαθέσιμες πριν πράξουν ό,τι έπραξαν, και επιβάλλουν εκ των υστέρων και αναδρομικά τη διαύγεια του αναπόφευκτου εκεί που υπήρχε η πολυπλοκότητα του ενδεχόμενου και του συγκυριακού.⁷⁷

75. Παναγιωτόπουλος, Βασίλης, «Ένα ιστοριογραφικό τόλμημα», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος*, ό.π., σ. 62.

76. «[...] Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσα ώρα [...]»: συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο, *Σύγχρονα θέματα*, τεύχ. 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 48, 52.

77. Για τους κινδύνους που εγκυμονεί αυτή η ανάγνωση του παρελθόντος, και ιδίως για τη μελέτη του σοβιετικού και του κομμουνιστικού φαινομένου, βλ. τις επισημάνσεις του Alexander Dallin, «Causes of the Collapse of the USSR», στο Dallin, Alexander και Lapidus, Gail (επιμ.), *The Soviet System. From Crisis to Collapse*, β' έκδ., Boulder, Co., Westview Press, 1995, σ. 692-694. Βλ. επίσης, Lewin, Moshe, *The Soviet Century*, London, Verso, 2005, σ. 387-390· Daniels, Robert, ό.π., σ. 34-41, 412-413· Poe, Marshall, *The Russian Moment in World History*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2003, σ. 91-104.

Συντομογραφίες

- ΓΑ: Γενικό Αρχηγείο
ΓΓ: Γενικός Γραμματέας
ΔΣΕ: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΣΣΔ: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΚΕ: Κεντρική Επιτροπή
ΚΕΕ: Κεντρική Επιτροπή Ελέγχου
ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕ, *ΕΚ*: ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*
ΚΚΣΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
ΚΟΤ: Κομματική Οργάνωση Τασκένδης
ΟΗΕ: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΓ: Πολιτικό Γραφείο
ΠΔΚ: Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση
χ.χ.έ.: χωρίς χρονολογία έκδοσης
CWIHP: Cold War International History Project
FRUS: Foreign Relations of the United States
NATO: North Atlantic Treaty Organisation
(Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου)
UNSCOB: United Nations Special Committee on the Balkans
(Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια)

Πηγές (αρχειακό υλικό, ημερολόγια, απομνημονεύματα, εφημερίδες)

- Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», Αθήνα.
- Αφινιάν, Β.Γ., Κόντης, Β, Παπουλίδης, Κ., Σμιρονόβα, Ν. Ντ., Τομίλινα, Ν. (επιμ.), *Οι σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚ Σοβιετικής Ένωσης στο διάστημα 1953-1977*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.
- Βαφειάδης, Μάροκος, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 5, *Εμφύλιος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992.
- Βοντίτσος-Γούσιος, Γιώργης, *Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής αριστεράς*, τόμ. Α΄-Β΄, Αθήνα, Να υπηρετούμε το λαό, [1977].
- [Γιαννικόπουλος, Πάνος και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *Πρακτικά της ΚΕ του ΚΚΕ, 1957-1967. Υπόθεση Ζαχαριάδη, απόρρητα ντοκουμέντα*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2001.
- Δημητρίου, Πάνος (επιμ.), *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, τόμ. Α΄, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978.
- Ελευθερίου, Λευτέρης, *Συνομιλίες με τον Νίκο Ζαχαριάδη, Μόσχα, Μάρτιος-Ιούλιος 1956*, Αθήνα, Κένταυρος, 1986.
- Έρεμπουργκ, Ίλια, *Άνθρωποι, χρόνια, ζωή. Απομνημονεύματα*, τόμ. 6ος, Άρης Αλεξάνδρου (μτφρ.), Αθήνα, Εκδόσεις Ν. Ανδρεάδη, χ.χ.έ.
- Ηλιού, Φίλιππος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004.
- [ΚΚΕ], *Δέκα Χρόνια Αγώνες, 1935-1945*, Αθήνα, ΚΕ του ΚΚΕ, 1945.
- ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 6ος, 1945-1949, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987.
- ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 7ος, 1949-1955, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995.
- ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 8ος, 1956-1961, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1997.
- Κόντης, Βασίλης και Σφέτας, Σπύρος (επιμ.), *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1999.
- Παπανίκος, Βαγγέλης, *Ο Νίκος Ζαχαριάδης στο Νταχάου. Μαρτυρία μιας εποχής*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1999.
- Παρτσαλίδης, Μήτσος, *Διπλή Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978.
- Πετρόπουλος, Γιώργος (επιμ.), *Η καθαίρεση του Νίκου Ζαχαριάδη (επέμβαση του ΚΚΣΕ στο ΚΚΕ)*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2003.
- Ριζοσπάστης, Αθήνα.
- [Ροδάκης, Περικλής και Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.)], *Η 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, 10-14/10/1950*, Αθήνα, Γλάρος, 1988.
- Φαράκος, Γρηγόρης, *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Σχέσεις ΚΚΕ και διεθνούς κομμουνιστικού κέντρου*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004.

- Banac, Ivo (επιμ.), *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*, New Haven, Yale University Press, 2003.
- CWIHP [Cold War International History Project], Virtual Archive 2.0, Collection: 'Germany in the Cold War'. www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=topics.home&topic_id=1409
- FRUS [Foreign Relations of the United States] (1952-1954), τόμ. V, μέρος 1 (Western European Security), Washington, DC, Government Printing Office, 1983.
- Salisbury, Harrison E., «Soviet in Bid to Join NATO; US Says "No"; Offer by Molotov», *The New York Times* (1 Απριλίου 1954) 1.

Βιβλιογραφία (βιβλία και άρθρα)

- Ανταίος, Πέτρος, *Νίκος Ζαχαριάδης. Θύτης και Θύμα*, β' έκδ., Αθήνα, Φυτράκης, 1991.
- [ΚΚΕ], *Η Τρίχρονη Εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (1946-1949)*, Αθήνα, Ρίζοσπάστης - Σύγχρονη Εποχή, 1998.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Τα αρχεία και οι πραγματικότητες», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα, Θεμέλιο/ΑΣΚΙ, 2005, σσ. 23-30.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης, «Η αριστερά και οι εκλογές του 1946. Οι προθέσεις, ο μύθος και η πραγματικότητα», στο Ψαλλίδας, Γρηγόρης (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκης - Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης», 2008, σ. 116-149.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, Ρήγος, Άλκης και Ψαλλίδας, Γρηγόρης (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Παναγιωτόπουλος, Β. «Ένα ιστοριογραφικό τόλμημα», στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα, Θεμέλιο/ΑΣΚΙ, 2005, σσ. 57-65.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Προς τη Μόσχα με Συντροφικούς Χαιρετισμούς», *Ο Πολίτης*, αρ. 29, 13 Δεκεμβρίου 1996, σσ. 30-35.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Σημείωμα της συζήτησης του σ. Ζντάνωφ με τον σ. Νικολάι [Ζαχαριάδη], [Μόσχα], 22/5/1947», *Πρόσωπα, 21ος Αιώνας*, αρ. 11, *Τα Νέα*, 22 Μαΐου 1999, σ. 12-13.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «“Το όπλο παρά πόδα”. Λεκτική πολεμική ή πολιτική ανασυγκρότησης;», στο Νικολακόπουλος, Ηλίας, Ρήγος, Άλκης και Ψαλλίδας,

- Γρηγόρης (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σσ. 143-161.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Οι κομμουνιστές και οι πρώτες εκλογές στη μεταπολεμική Ευρώπη. Μια ενιαία αντίληψη;», στο Ψαλλίδα, Γρηγόρης (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη – Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης», 2008, σ. 91-115.
- Σβορώνος, Νίκος, «... Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσα ώραν ...»: συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο, *Σύγχρονα θέματα*, τεύχ. 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988) 36-71.
- Σφήκας, Θανάσης Δ., *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα. Ο Ιμπεριαλισμός της «Μη Επέμβασης»*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997.
- Σφήκας, Θανάσης Δ., *Πόλεμος και Ειρήνη στη στρατηγική του ΚΚΕ, 1945-1949*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2001.
- Ψαλλίδα, Γρηγόρης (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη – Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης», 2008.
- Brown, Archie, *The Rise and Fall of Communism*, London, The Bodley Head, 2009.
- Dallin, Alexander, «Causes of the Collapse of the USSR», στο Dallin, Alexander και Lapidus, Gail (επιμ.), *The Soviet System. From Crisis to Collapse*, β' έκδ. αναθεωρημένη, Boulder, Co., Westview Press, 1995, σ. 673-694.
- Dallin, Alexander και Lapidus, Gail (επιμ.), *The Soviet System. From Crisis to Collapse*, β' έκδ. αναθεωρημένη, Boulder, Co., Westview Press, 1995.
- Daniels, Robert, *The Rise and Fall of Communism in Russia*, New Haven, Yale University Press, 2007, σσ. 288-289.
- Filitov, Alexey, «“Germany Will Be A Bourgeois Democratic Republic”: The New Evidence From the Personal File of Georgiy Malenkov», *Cold War History*, τόμ. 6, 4 (2006) 549-557.
- Lewin, Moshe, *The Soviet Century*, London, Verso, 2005.
- Poe, Marshall, *The Russian Moment in World History*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2003.
- Roberts, Geoffrey, *A Chance for Peace? The Soviet Campaign to End the Cold War, 1953-1955*, CWIHP Working Paper #57 (December 2008).
- Service, Robert, *Comrades. Communism. A World History*, London, Pan Books, 2007.
- Taubman, William, *Khrushchev. The Man and his Era*, νέα έκδ., New York, Free Press, 2005.

Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*, δ' έκδ., Oxford, Blackwell, 2009.

Zubok, Vladislav M., *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War From Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2007.